

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

УДК 159.922.2:502/504

ЛЬОВОЧКИНА А.М.

доктор психологічних наук, доцент каф.
соціальної роботи КНУ імені Тараса
Шевченка, м. Київ

У статті розглянуто форми методи та технології, що сприяють вольовій регуляції екологічної поведінки. Показано як, завдяки їх застосуванню, змінюються особистісні смисли екологічної діяльності, що, у свою чергу, допомагає приймати суб'єктам діяльності екологічно об'ґрунтовані вольові рішення.

Ключові слова: *воля, вольова регуляція екологічної поведінки, екологічна культура, екологічна свідомість, екологічна діяльність.*

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассмотрено формы, методы и технологии, способствующие волевой регуляции экологического поведения. Показано как, благодаря их использованию, изменяются личностные смыслы экологической деятельности, что, в свою очередь, помогает принять субъектам деятельности экологически обоснованные волевые решения.

Ключевые слова: *воля, волевая регуляция экологического поведения, экологическая культура, экологическое сознание, экологическая деятельность.*

Нині ми стали свідками того, як людство опинилося перед глобальною проблемою, розв'язання котрої потребуватиме значних зусиль як окремих особистостей, так і суспільства загалом. Ситуація, що склалася у навколишньому середовищі, зумовлює визначення шляхів та розробку і запровадження заходів, спрямованих на подолання екологічної кризи, а оскільки головним чинником, що призводить до катастрофічних змін у довкіллі, є людина, то виникає потреба у дослідженнях, спрямованих на формування у неї належних екологічних ставлень та відповідної перебудови у системі “людина – довкілля”. У свою чергу, взаємодія людини та її життєвого середовища залежатиме від рівня розвитку екологічної культури суб'єкта взаємодії, котру ми визначаємо як систему індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, знань, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі “людина - довкілля” і реалізується через екологічну свідомість, що відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Отже, екологічна свідомість та екологічна діяльність є основними складовими екологічної культури суб'єкта. Екологічна свідомість визначається як вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища і свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [10]. Екологічна діяльність - це діяльність, спрямована на збереження екосистем, на їх розвиток, а також – на створення елементів екосистем.

Варто зазначити, що екопсихологічна проблематика на сьогодні є однією із тих, якій приділяється велика увага науковців. Так, межах екологічної психології вирішуються, перш за все, такі питання: формування та розвиток екологічної свідомості (В. Скребець, І. Кряж, О. Білоус, В. Ясвін); формування екологічної поведінки (С. Дерябо, О. Мамешина); оптимізація взаємодії людини та довкілля (Ю. Швалб, О. Вернік, О. Рудоміно-Дусятська); психологія людини у екстремальних екологічних ситуаціях (В. Рибалка, В. Скребець, С. Яковенко, О. Гарнець); вікові особливості формування еколого-орієнтованого способу життя (О. Вовчик-Блакитна), а також проблема формування екологічної культури, якій присвячено роботи В. Борейка, О. Верніка, С. Глазачева, В. Моляко, І. Суравегіної, О. Перфілової, О. Захлебного, І. Зверева, Н. Моїсеєва, О. Паламарчук.

Разом із тим, під час аналізу проблем формування, розвитку і трансляції екологічної культури особистості виникає питання про те, що має стати рушійною силою реалізації цієї культури. Адже, як показує практика, знання про проблеми екологічного стану навколишнього середовища та вміння їх застосовувати у реальній практиці не завжди призводять до практичних дій, спрямованих на збереження та розвиток довкілля [4].

Ми вважаємо, що основною складовою та рушійною силою реалізації екологічної культури є воля - здатність людини, що проявляється у самодетермінації і саморегуляції нею своєї діяльності та різних психічних процесів. У якості основних функцій волі виокремлюють: вибір мотивів і цілей, регуляцію спонукання до за умов недостатньої або надмірної мотивації, організацію психічних процесів у адекватно виконувану людиною діяльності систему, мобілізацію фізичних і психічних можливостей у ситуації подолання перешкод під час досягнення поставлених цілей. Поняття «воля» спочатку було спочатку введено для пояснення спонукань до дій, що здійснюються за власним рішенням людини, але таким діям, які не відповідають бажанням людини. Потім воно почало використовуватися для пояснення можливості вільного вибору під час конфлікту бажань людини, пов'язаного із постановкою проблем «свободи волі». Можливість довільно регулю-

вати дії та психічні процеси, підпорядковуючи їх своїм свідомим рішенням також пояснюється наявністю волі, як і прояву у діях людини таких якостей, як наполегливість, рішучість, витримка, сміливість. Багатоманітність усіх ситуацій, що потребують термінової вольової регуляції (подолання перешкод, спрямованість дії у майбутнє, конфлікт мотивів, конфлікт між вимогами підпорядкування соціальним нормам і бажаннями самої людини і т. ін.) можна звести до трьох реалій, у основі яких лежить необхідність: подолання дефіциту спонукань до дій за умов відсутності їх достатньої мотивації; вибору мотивів, цілей, видів дій, коли спостерігається їх конфлікт; довільної регуляції зовнішніх і внутрішніх та психічних процесів

Вольова регуляція поведінки і дій є довільною регуляцією активності людини. Вона формується і розвивається під впливом контролю за поведінкою людини з боку інших людей, а потім – самоконтролю, тобто, відбувається перехід зовнішньої регуляції у внутрішню, а потім внутрішня регуляція проявляється зовні.

Вольова регуляція проявляється як особистісний рівень довільної регуляції, і відзначається тим, що рішення про вольову регуляцію виходить від особистості і під час регуляції використовуються особистісні засоби. Одним із таких засобів особистісної регуляції є зміна смислу дій. Спрямована зміна смислу дій, що призводить до зміни спонукання, може досягатися через долучення додаткових мотивів, через передбачення та переживання наслідків дії, через актуалізацію мотивів завдяки уявлення ситуації і т. ін.. Розвиток вольової регуляції пов'язано, перш за все, із формуванням багатой мотиваційно-сислової сфери, стійкого світогляду і переконань людини, а також здатності до вольових зусиль у особливих ситуаціях [8].

Якщо розглядати процеси вольової регуляції у екологічній діяльності людини, то тут вольові зусилля та вольові рішення мають застосовуватися у різних ситуаціях. Так, волю потрібно застосувати, з одного боку, щоб зробити щось корисне для довкілля, з іншого – утриматися від певних дій, щоб не завдати йому шкоди; вольове рішення необхідне для того, щоб обрати між тим, що потрібно тобі зараз (але воно може бути руйнівним для довкілля) і тим, що буде необхідним для збереження довкілля і принесе і стане важливим та необхідним для людини у майбутньому.

Отже, екологічні ситуації, у які потрапляє людина є надзвичайно багатоманітними і потребують різних способів вольової регуляції – від спонукання до дій до утримання від них.

Перший тип екологічних ситуацій, у яких потрібна вольова регуляція діяльності людини, стосуються подолання дефіциту

спонукань до дій за умов відсутності їх достатньої мотивації. Це, переважно, такі ситуації, коли потребується активне втручання людини, спрямоване на охорону довкілля, на його розвиток, а також ситуації, коли необхідна творча діяльність – діяльність, спрямована на створення елементів власного життєвого середовища. Для актуалізації мотивів екологічної діяльності, що у свою чергу сприятимуть вольовій регуляції такої діяльності нами пропонуються застосовувати, перш за все, методи, що базуються на принципах конструктивності та позитивності. принцип позитивності в екологічній психології полягає в тому, що одна окрема особистість здатна змінити світ на краще, а принцип конструктивності означає те, що потрібно не тільки вивчати стан довкілля, який невпинно погіршується, а й знаходити шляхи його поліпшення, окремі з яких під силу здолати навіть одній людині [4]. Образним підтвердженням цьому може стати наступна притча:

Якось гуляв берегом моря один чоловік. Усе навкруги було всіяне водоростями, мілкими рибками і морськими зірками, яких викинуло на берег після жахливого шторму.

Несподівано він побачив маленьку дівчинку. Вона нахилилася до землі, брала рибку або зірку, а потім кидала у море.

- Навіщо ти це робиш? - спитав чоловік. – Ти ж не допоможеш їм усім! Їх надто багато!

- Може й так, - відповіла дівчинка, що кидала подалі в море ще одну морську зірку. – Але все ж таки для ось цієї я зробила усе, що могла [5].

Мораль притчі “Турботлива дівчинка” така: “Кожна людина має робити для довкілля все, що вона може; хибною є думка, що екологічний стан довкілля не залежить від однієї людини, бо одна людина не в змозі нічого змінити”. Це можуть підтвердити конкретні факти розгортання потужних екологічних рухів, які започатковувалися однією або двома особами. Так, відому на увесь світ організацію, що опікується станом довкілля, під назвою Римський Клуб заснували Ауреліо Печчеї, італійський промисловець, та шотландський науковець Олександр Кінг; екологічний неурядовий рух «Зелений пояс», що займався висадкою дерев, привертанням уваги громадськості до проблем навколишнього середовища, та правами жінок створила кенійка Вангарі Маатаї, що походила із племені Кікуйю; канадський журналіст і фахівець по зв'язкам із суспільством Бен Меткаф та Девід Мак Таггарт, канадський підприємець заснували організацію «Грінпіс», яка очолює екологічний рух у всьому світі.

Важливим у вольовій регуляції екологічної поведінки є формування ставлення до середовища як до свого, власного, такого, що забезпечує умови існування. Причому, це має бути не тіль-

ки власний дім чи окрема кімната, а і й вулиця, місто, планета Земля [1, 7].

Другий тип екологічних ситуацій, що потребують вольової регуляції діяльності людини, стосуються вибору мотивів, цілей, видів дій, коли спостерігається їх конфлікт. Наприклад, мешканці великого міста, з одного боку, хочуть пересуватися на власних автомобілях, а з іншого – бажають, щоб повітря у місті було чистим. У таких випадках прийняття певних вольових рішень допоможе застосування методу соціальних дилем [5].

Методи аналізу соціальних дилем допомагають змоделювати процеси, що відбуваються в соціумі, та знайти шляхи розв'язання складних проблем, з якими стикається людство. “Я достатньо самовпевнений, – зазначає американський психолог Мортон Дойч, – аби вірити, що лабораторні дослідження конфліктів здатні поліпшити наше розуміння соціальної динаміки війни, миру та соціальної справедливості. Від малих груп до цілих народів соціальні процеси виглядають однаково. Тому соціальні психологи, які вивчають конфлікти, перебувають приблизно у тій самій ситуації, що й астрономи. Ми не можемо проводити справжніх експериментів з широкомасштабними соціальними подіями. Але ми можемо вловити концептуальну схожість між великим і малим, як астрономи – між планетами і яблуком Ньютона. Експериментуючи із соціальними ситуаціями у лабораторному масштабі, ми можемо, таким чином, розуміти та передбачати повномасштабні соціальні процеси і впливати на них. Отже, ігри, у які в нашій лабораторії грають піддослідні, можуть розширити наше розуміння війни, миру та соціальної справедливості” [5, с. 636]. Безперечно, що ці ігри також допоможуть зрозуміти екологічну поведінку людини у соціумі.

Як зазначає Д. Майерс, значна частина проблем, які найбільшою мірою загрожують майбутньому людства, – ядерне озброєння, виникнення пустель, зміна клімату, парниковий ефект, забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів - виникає через те, що різні групи дбають про свої вузькоєгоїстичні інтереси, але при цьому парадоксальним чином шкодять як спільним інтересам, так, врешті-решт, і собі та своїм близьким. Наприклад, кожен власник заводу чи фабрики може думати приблизно так: “Очисні споруди обійдуться мені занадто дорого. З іншого боку, від одних тільки моїх викидів багато шкоди не буде”. Усі решта думають приблизно так само, у результаті – повітря і вода отруєні [5]. Більш простий та буденний приклад: відпочивальники на озері залишають після себе сміття, оскільки не хочуть “напружуватися” під час відпочинку і виносити пакети з відходами. Через деякий час на озері відпочивати неможливо: берег повністю за-

сипано сміттям. Отже, ці приклади показують, як індивідуально вигідні стратегії поведінки, що не враховують екологічної безпеки, ведуть спочатку до колективного програшу, а врешті і до індивідуального. Тобто дії, які спричинюють шкоду довкіллю, мають ефект бумеранга: людина, що забруднює довкілля, сама зазнає шкоди від цього довкілля. Екологи П. Дансеро і Б. Комонер сформулювали закон бумеранга, або зворотного зв'язку, у взаємовідносинах людини з біосферою, який звучить так: будь-яке втручання у природні системи спричиняє низку побічних змін, як правило, неочікуваних і небажаних; ніщо не минає безслідно, тож відповідати за вчинене рано чи пізно доведеться [7].

Дотичним до закону бумеранга є закон незворотності умов взаємодії “людина – біосфера”, сформульований П. Дансеро. Цей закон звучить так: відновлювані природні ресурси стають невідновлюваними у разі переексплуатації та спустошення природного середовища; саме тому сучасна цивілізація і культура не забезпечують стабільних умов існування на Землі ні життю загалом, ні людству зокрема [7].

Отже, як перед екологами, так і перед психологами постає дилема: як узгодити благополуччя індивідів, включаючи їх право задовольняти власні інтереси, та благополуччя довкілля і суспільства в цілому.

Для того щоб вивчити цю дилему, соціальні психологи використовують лабораторні ігри, які відображають суть багатьох реальних конфліктів у соціумі. Загальний принцип розв'язання соціальних дилем загалом та екологічних зокрема можна продемонструвати, граючи у гру “Червоне і Чорне” [3], по завершенні якої учасники приходять до висновку, що нерідко індивідуально вигідні стратегії поведінки, наслідки яких не продумані детально, ведуть до колективного програшу, а врешті-решт – і до індивідуального. Однією із найбільш відомих соціальних дилем є дилема під назвою “Трагедія общинних вигонів”, де надмірно хазяйновиті фермери, власники корів, знищили середовище існування цих корів [5].

Задля стимулювання прийняття вольового рішення можна побудувати будь яку ситуацію, що є ризикованою для екологічного стану довкілля, у вигляді соціальної дилеми. Наведемо для прикладу деякі сучасні та актуальні дилеми.

1. Добробут жителів мегаполісів, зокрема міста Києва, невпинно зростає. Престижним стає пересування по місту на власному автотранспорті. За даними маркетингових компаній, у 2008 році в Києві кожен день продавалося 300 автомобілів. Кияни масово стали відмовлятися від громадського транспорту і пересідали за кермо власного авто. У результаті замість комфортного пересу-

вання по місту - тривале стояння у тисняхвах. Київ, як і більшість мегаполісів, перетворився на місто, де замість дорожнього руху – суцільне стояння у “корках”. На додачу до цього замість чистого повітря кияни та жителі інших великих міст вдихають вихлопні гази.

2. Жителі великих міст люблять відпочивати на природі. Відпочинок багато з них розуміє так: розпалити багаття, приготувати шашлики, поїсти, випити і т. ін. Вони не хочуть напружуватися і прибирати після себе, адже вони – відпочивають. Після такого «відпочинку» те місце, де відпочивала компанія, стає непридатним для того, щоб там зупинятися.

3. Браконьєрський спосіб вилову риби є не тільки протизаконним - він з кожним днем обмежує можливості успішної риболовлі. Отже, виловлюючи рибу у хижацький спосіб, рибалки-браконьєри лишають як себе, так і інших можливостей подальшої риболовлі.

Побудова та аналіз подібних соціальних дилем сприятиме розумінню того, що вибір на користь довкілля є, власне, вибором і на власну користь.

I, нарешті, третій тип екологічних ситуацій, що потребують прийняття вольових рішень, стосуються довільної регуляції поведінки та психічних процесів. Це, перш за все, ті випадки, коли людині потрібно утриматися від якихось дій, що шкодять довкіллю. Для створення нових смислів, які сприятимуть екологічній поведінці корисним буде осмислення принципу екологічності, який полягає в тому, що екологічна діяльність особистості має бути такою, щоб завдяки розвитку елементів довкілля створювати середовище власного розвитку.

Із принципу екологічності випливають два наслідки:

- через знищення елементів довкілля, людина знищує як середовище власного розвитку, так і саму себе;
- індивідуально вигідні стратегії поведінки, наслідки яких не продумані детально, ведуть до колективного програшу, а врешті-решт – і до індивідуального.

Отже, під час взаємодії з довкіллям індивід має враховувати не тільки і не стільки індивідуально вигідні стратегії поведінки, які можуть принести вигоду окремій людині чи групі людей “тут і тепер”. Наприклад, власник заводу, який забруднює довкілля, економлячи кошти на побудові очисних споруд, живе на забрудненій його підприємством території, також там мешкають його рідні та близькі. Вони потерпають від шкідливих викидів, як і всі інші люди, що мешкають на забрудненій території. Конкретним прикладом може слугувати ситуація, яка складається у багатьох дачних містечках, де дачники не вивозять сміття, а викидають

його на території містечка, утворюючи стихійні звалища. Кожен із дачників вважає, що йому простіше викинути сміття поблизу свого помешкання, аніж вивозити його у місто. У результаті виникає стихійне звалище, яке розповсюджує сморід, час від часу загоряється та загрожує безпеці мешканців дачного містечка. І це є платою за безтурботне життя дачників, які не хочуть потрудитися та вивезти сміття.

Важливо зазначити, що людина має не тільки розуміти смисл екологічної поведінки, а й діяти певним чином, тобто володіти екологічною культурою. Розповсюдження екологічної культури варто починати із всеосяжного екологічного навчання. Як показали наші дослідження, що проводилися перед початком викладання курсу “Екологічної психології” та дослідження наших колег, студенти, як правило, не задумуються над існуванням серйозних екологічних проблем і над тим, що ці проблеми має вирішувати кожен з них, оскільки вони, з одного боку, є загрозою для кожного, а з іншого – кожен може зробити суттєвий внесок у їх подолання. Для цього нами застосовується такий демонстраційний експеримент. Цей демонстраційний експеримент спочатку було вперше здійснено випадково і він мав характер природного експерименту. Історія його така. Відпочиваючи з групою дітей на “дикому” пляжі Чорноморського узбережжя, нам довелося спостерігати таку картину. Зранку біля стежки хтось викинув пакет із сміттям. Люди, які проходили пізніше повз це сміття, кидали поруч своє сміття. І так відбувалося цілий день. Коли комусь робили зауваження, він говорив про те, що тут і так сміттєзвалище, яке до вечора й справді перетворилося на велику купу відходів. Вечері ми з дітьми прибрали це звалище, і наступного дня там вже загоряли відпочиваючі, які навіть і не підозрювали, що вчора тут була купа сміття. Тепер ніхто не зважувався викидати тут свій непотріб. Отже, перебуваючи на лоні природи, можна продемонструвати студентам чи школярам, як формуються несанкціоновані сміттєзвалища. Безумовно, що наприкінці цього експерименту сміття потрібно прибрати.

Експеримент, аналогічний попередньому, описано у книзі американських психологів Філіпа Зімбардо та Майкла Ляйпше “Соціальний вплив”. Вони насамперед зазначають, що ми, як правило, помічаємо, коли навколо нас чисто і намагаємося не смітити. Так, у супермаркеті, де проходи були густо засмічені (експериментаторами) рекламними листівками, відвідувачі теж, як правило, смітили. Коли у супермаркеті відновили ідеальну чистоту, то тут вже майже ніхто із відвідувачів не смітив [2].

Таким чином, застосування методів та технології, що сприяють переосмисленню як власної діяльності у життєвому серед-

овищі, так її наслідків, може значним чином вплинути на прийняття вольових рішень, спрямованих на охорону та розвиток життєвого середовища, що, у свою чергу, допоможе відвернути загрозу екологічної катастрофи.

Література

1. Вернік О. Л. Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків в довкіллі / О. Л. Вернік // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2003. – Т. 7. Екологічна психологія – Ч. 1. – С. 51–56.
2. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Социальное влияние/ Ф. Зимбардо, М. Ляйпше; пер с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
3. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н. И. Козлов. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 1997. – 144 с.
4. Львовчкіна А.М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія / А. М. Львовчкіна – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 422 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
6. Однажды. 100 христианских притч для чтения и размышления / сост. О. П. Клюкина. – 2-е изд. – М.: Триада, 2008. – 199 с.
7. Реймерс Н. Ф. Экология. Теории, законы, правила, принципы и гипотезы / Н. Ф. Реймерс. – М.: Россия молодая, 1994. – 367 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – М.: Педагогика, 1976.- 704 с.
9. Рудоміно-Дусяцька О. В. Особенности восприятия подростками городских территорий общественного пользования // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 7. Екологічна психологія. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 194–198.
10. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках еко-техногенної катастрофи: монографія / В. О. Скребець – К.: Слово, 2004. – 440 с.

The article discusses the forms, methods and technologies that contribute to voluntary regulation of environmental behaviour. Shown, that due to their use, change personal sense of environmental activities, which in turn helps to make environmentally informed stakeholder's arbitrary decisions.

Keywords: *will, volitional regulation of environmental behaviour, ecological culture, environmental awareness, environmental activities.*